

Валентина ПЕТРОВИЧ, Людмила СТРІЛЬЧУК

**Гальшка Острозька –
меценатка епохи пізнього середньовіччя**

У XV-XVI ст. найпотужнішим волинським родом були князі Острозькі з володіннями в Острозі над річкою Горинь. Вони виписували своє коріння з Рюриковичів. Родина дала історії славетні імена – великого гетьмана литовського Костянтина Острозького та його народжених від різних шлюбів синів – Костянтина-Василя Острозького, українського магната, воєводу київського, маршалка волинського, видатного політичного й культурного діяча, одного з найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої, та його старшого брата Іллі Острозького. Останньому після смерті батька дістався родовий Острог. З того ж роду походить і фундаторка Острозької академії княжна Гальшка Іллівна Острозька, яку польські історики називали найвродливішою нареченою в Східній Європі XVI століття.

Батьки Гальшки Ілля Острозький та Беата Костелецька одружилися в Кракові 1539 р. Відразу після весілля подружжя переїхало до своїх волинських володінь у місто Острог. Але спільне життя, яке так щасливо почалося, закінчилося несподівано швидко: в 1539 р., через півроку після одруження, здоровий і сильний князь Ілля раптово помер¹.

У тому ж році, 19 червня, народилася його єдина донька, хресне ім'я якої – Єлизавета. В офіційних документах, зокрема, в книгах Литовської метрики, вона згадується під ім'ям Альжбети, Ельжбети, Гальшки².

За три дні до смерті князь Ілля Константинович Острозький склав заповіт, у якому він забезпечив не тільки майнове становище дружини, але й визнання законності появи на світ дитини, яку вона чекала. Важливе місце в заповіті займало визначення опікунів для сім'ї. Князь просить ними стати польського короля Сигізмунда-Августа, його дружину – королеву Бону Сфорца та зведеного брата Костянтина-Василя Острозького. До повноліття дитини Беата взяла під контроль володіння не лише свого чоловіка, а й малолітнього ще тоді князя Василя-Костянтина Острозького. Свою дружину Беату та брата Костянтина-Василя Ілля Константинович закликає жити в мирі та злагоді³.

20 грудня 1541 р. королівські комісари у Вільно на вимогу князя Василя-Костянтина Острозького та його матері княгині Олександри Слуцької склали акт про розподіл володінь князів Острозьких. 12 травня 1542 р. королівські комісари склали акт про розподіл нерухомого майна між Беатою та її трьохрічною донькою княжною Гальшкою. Останній дісталися дві третини володінь покійного батька, включаючи Острог з прилеглими

володіннями, Беаті, як вдові – одна третина⁴. Таким чином, Гальшка стає спадкоємицею багатьох міст, містечок, замків, маєтків роду Острозьких – некоронованих володарів Волині. Прибутки доньки „Ілліної” склали на рік 436 кіп грошей. Саме це багатство, ймовірно, й стає головною причиною фатальної долі заможної княжни.

Василь Острозький, досягнувши повноліття й отримавши своє законне майно, почав проявляти аспірації глави сімейства, що викликало протидію з боку Беати. Зрештою, вони остаточно посварилися. Гальшці – найбагатшій спадкоємиці королівства, – в цей час виповнюється 13 років, і вона починає привертати увагу юнаків із найзнатніших магнатських і шляхетських родів, які були б не проти породичатись із впливовою й економічно потужною династією князів Острозьких.

У справу одруження Гальшки втрутився польський королівський двір і постановив видати її тільки за католика й тільки за поляка. Князь Василь-Костянтин Острозький мав власні плани щодо одруження племінниці, тому серед багатьох претендентів підтримав кандидатуру родича князів Острозьких князя Дмитра Федоровича Сангушка, сина найкращого друга покійного князя Іллі, канівського та черкаського старосту. Король, звичайно, був проти такого поєднання двох магнатських родів. Тому під впливом короля, коли дійшло до сватання, Беата почала зволікати, посилаючись на необхідність королівського дозволу.

Дмитро Сангушко звертається за допомогою до дядька Гальшки, її законного опікуна – князя Василя. Острозький урочисто обіцяє йому руку Гальшки, підтвердивши при цьому, що саме такий шлюб планував покійний брат. Приблизно 1552 р. відбулося сватання Дмитром Гальшки.

У вересні 1553 р., всупереч волі Беати, збройний загін з 50-ти чоловік на чолі з князем Василем Острозьким і Дмитром Сангушком захопив Острозький замок. У замковій церкві відбувається вінчання його з княжною Гальшкою. Відразу ж після вінчання Сангушко відвозить юну княгиню в Канів. Василь Острозький залишається господарем Острога.

Беата Костелецька, намагаючись звільнити доньку від небажаного, на її думку, шлюбу, вирушила до королівського двору. Вона просить короля допомогти повернути викрадену доньку й найсуворіше покарати самозваного зятя й ненависного шурина. Вимоги Беати підтримали майже всі магнатські роди королівства.

Король призначає суд на 20 січня 1554 р. Він повинен був відбутися в Книшині – містечку біля Вільно. На суд Сангушко не з'явився, а його адвокати даремно намагалися довести, що шлюб їх підзахисного цілком законний і згідний з волею покійного батька Гальшки. Король проголошує вирок. Сангушко був засуджений на позбавлення честі, маєтностей та

Гальшка Острозька – меценатка епохи пізнього середньовіччя

життя, тобто до страти, а дядько Гальшки Василь-Константин Острозький – втратив опікунські права.

Звістка про вирок суду блискавично досягає Канева. Дмитро Сангушко з дружиною швидко збираються та вирушають у родовий маєток Сангушків Влодаву над Бугом – власність сестри князя Дмитра Федори. Звідти, змінивши коней і оминаючи більші поселення, вони пробираються до чеської границі. В Чехії князь Сангушко розраховує знайти притулок у тестя Василя Острозького гетьмана Яна Тарновського в Рудицькому замку.

Наздоганяти втікачів вирушила ціла армія шляхтичів на чолі з каліським воєводою Мартином Зборовським. Отримавши підтримку гейтмана міста Німбрук Матеса Вахтеля, вїта Адама Кухти та ката Матея Зоуфалого, переслідувачам вдалося досить швидко наздогнати молоде подружжя. Вночі 4 лютого 1554 р. Дмитро Сангушко був затриманий і відвезений до сусіднього чеського міста Яромеж, де його було страчено на очах дружини та поховано у церкві св. Миколая ⁵.

У 14 років Гальшка стає вдовою. Мартин Зборовський привозить її до Познані та повертає матері. Король не залишає поза увагою долю дівчини, а, точніше, багатств, якими вона володіла. Він хоче, щоб Гальшка вийшла заміж вдруге. На роль нареченого обирається воєвода берестейсько-куявський, представник найвпливовішого магнатського роду Великопольщі Лукаш Гурка. В 1555 р. донька та мати приїздять до Варшави, де король проголошує свою волю та вимагає негайного вінчання. Проте тепер уже Беаті не подобається цей шлюб, і вона намагається перешкодити йому. Вона таємно відвозить Гальшку до Львова, де просить притулку в монастирі отців домініканців. Втікачі провели у Львові кілька тихих років, особливо не привергаючи до себе уваги ⁶.

У 1559 р. розпочинається новий етап митарств Гальшки та Беати. Про них згадують король та Лукаш Гурка, який не відмовився від претензій на Гальшку. Разом із збройним загоном він прибуває до Львова та бере в облогу домініканський монастир. Беата в черговий раз вдається до хитрощів. Рятуючи Гальшку від Гурки, вона організовує третій шлюб доньки з Семеном Слуцьким, давнім другом Острозьких, якому таємно вдається прорватися до монастиря.

Проте це не врятувало Гальшку від зазіхань Гурки. Він затримує її та силоміць ув'язнює в своєму родовому замку в Шамотулах. Усі спроби магната добитися прихильності Гальшки закінчилися поразкою. Вона так і не погодилася визнати Гурку своїм чоловіком.

Беата неодноразово пропонувала Лукашу Гурці великі гроші за звільнення доньки. Натомість він зачинив непокірну Гальшку в шамотульській вежі, де вона в повній ізоляції прожила 14 років. Княжна

вела аскетичний спосіб життя, ні з ким не спілкуючись, окрім служниць, та одягаючись виключно в одяг чорного кольору. Саме тому сучасники називали її „чорною княгинею”, а середньовічний замок, у якому вона перебувала – „вежею чорної княгині”. Господар замку Лукаш Гурка, на той час познанський воєвода, з'являвся в ньому надзвичайно рідко.

На початку 1573 р. Лукаш Гурка помирає, й тільки тоді Гальшка змогла вийти зі своєї в'язниці. Тоді їй уже було 33 роки. Син Василя-Костянтина Острозького Януш допомагає княжні переїхати на батьківщину, спочатку у родовий маєток батька до Дубно, потім до Острога ⁷.

Трагічна доля спіткала й матір княжни Гальшки – Беату Костелецьку. В 49 років вона вдруге вийшла заміж за вдівця Альбрехта Ласького – серадзького воєводу. Молодший на 21 рік від неї, неодноразово звинувачений у різних злочинах, новий чоловік дуже швидко відібрав усі маєтності Беати, а її саму ув'язнив у домашній тюрмі в Кезмарку, в Спіжиній долині в Угорщині. Одинадцять років ув'язнення на чужині підірвали здоров'я непокірної дружини. Після втручання короля вона була звільнена. Виснажена та хвора Беата не мала сили повернутися додому й незадовго померла в Кошіце ⁸.

Архівні документи свідчать, що Гальшка після свого визволення вела досить активний спосіб життя. Вона брала активну участь у веденні господарських справ у своїх маєтках, підписувала та виписувала різного роду документи, вела судові процеси й навіть виступала перед свідками в суді.

Головним документом, який визначає статус Гальшки Острозької як меценатки, є складений нею в місті Турові 16 березня 1579 р. тестамент, який пізніше (в січні 1583 р.) був внесений до Луцьких урядових (земських) книг ⁹. Згідно заповіту, все рухоме майно княгині після смерті мало бути поділене між родичами та слугами, – простими людьми, що оточували її. Також Гальшка виділяла величезну суму грошей – „шість тисяч грошей лічби литовської” на облаштування та матеріальну підтримку „шпиталю і академії Острозької” ¹⁰.

Матеріальне забезпечення, власне, кошти, виділені на утримання Острозького культурно-освітнього центру, позитивно сприяли розвитку його діяльності. Заповіт Гальшки – перший відомий майновий документ про пожертву на Острозьку академію. Він дозволяє назвати племінницю Василя-Костянтина Острозького Гальшку Іллівну, княжну Острозьку, співфундатором вищого учбового закладу на теренах Східної Європи – Острозької академії, спадкоємцем якої в наші дні є Національний університет «Острозька академія» ¹¹.

Такою трагічною, нещасливою й водночас стійкою та непохитною у вірі своїх батьків була доля княжни Гальшки Острозької. Вмирає вона,

Гальшка Острозька – меценатка епохи пізнього середньовіччя

зазнавши слави меценатки епохи пізнього Середньовіччя, в кінці грудня 1582 р. в Закриниччі на Поділлі, коли їй виповнилося лише 43 роки.

У 2009 р. виповнюється 470 років від дня народження Гальшки, княжни Острозької (1539-1582).

Література

1. Войнович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – С. 76.

2. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М.Ковальський та ін. – Ч. II. – Острог: Острозька Академія, 2008. – С. 286. – (електронна версія).

3. Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька (1539-1582) // Острозькі просвітники XVI - XX ст. – Острог, 2000. – С. 17-24.

4. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М.Ковальський та ін. – Ч. II. – Острог: Острозька Академія, 2008. – С. 286. – (електронна версія).

5. Ковальський М. Вказана праця. – С. 17-24.

6. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М.Ковальський та ін. – Ч. II. – Острог: Острозька Академія, 2008. – С. 287. – (електронна версія).

7. Войнович Л. Вказана праця. – С. 76.

8. Ковальський М. Вказана праця. – С. 17-24.

9. Острозька Академія XVI – XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І.Пасічник, відп. ред. М.Ковальський та ін. – Ч. II. – Острог: Острозька Академія, 2008. – С. 287. – (електронна версія).

10. Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня. / Підгот. Л.Демченко // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 110-111.

11. Ковальський М. Вказана праця. – С. 17-24.